

ДІЄСЛОВА РУЙНУВАННЯ В СИСТЕМІ ПРЕДИКАТИВ НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

У статті розглянуто структуру й семантико-валентний потенціал дієслівних предикатів руйнування в німецькій та українській мовах, здійснено класифікацію зазначеної категорії слів, шляхом зіставного аналізу окреслено особливості предикатів руйнування в досліджуваних мовах.

Ключові слова: валентність, предикат, субстанційні синтаксеми, дієслова руйнування, об'єкт, суб'єкт, інструменталь.

Вербативи деструкції становлять досить чисельну групу конститuentів у континуумі дієслівних предикатів. Особливості їхньої парадигматики, синтагматики досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці (Е.Ю. Даугатс, С.М. Кібардіна, Т.А. Кільдібекова, Т.А. Потапенко, Н.М. Пославська та ін.) [2; 4; 5; 9; 7; 8]. Натомість актуальними залишаються проблеми сутнісних характеристик предикатів-вербативів деструкції, важливою є потреба їхнього розгляду в системно-функційному зіставному аспекті.

Дієслова із семантикою руйнування в сучасних німецькій та українській мовах репрезентовані чималою кількістю слів (988 лексичних одиниць – у німецькій мові й 1741 – в українській), які характеризуються структурним і змістовим розмаїттям. На думку Е.В. Кузнецової, “належність слів до одного класу визначається наявністю в них яких-небудь загальних характеристик, а характеристики ці вельми різноманітні: формальні й семантичні, системні й функціонально-мовленнєві, парадигматичні й синтагматичні, внутрішні і зовнішні (соціолінгвістичні)” [6, с. 103]. Групу предикатів деструкції формують вербативи (нім. *austreten, brennen, durchfressen, hinrichten, niederstrecken, schlagen, sich schneiden, schrammen, verschrammen, schwelen, töten, verwunden, zerfleischen, verstümmeln, zerfallen, zertrümmern*; укр. *бити, страчувати, заколоту, покалічити, порізатися, подряпати, ранити, розбиватися, розвалюватися, розпадатися, розшматувати, тліти, убивати* і под.), спектр значень яких досить широкий: від незначного пошкодження предмета – до його повного знищення, напр.: *Mit einem Sprung hatte er ihn erreicht und ihn niedergestreckt* (Nibelungen); *Er hat sich an einem Grashalm geschnitten* (P. Handke); *У серце я тебе поранив?* (М. Вінграновський); *Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту* (Л. Костенко). Ядро їхнього лексико-семантичного поля становить архісема руйнування, що маніфестує ситуацію деструкції та її учасників. Вона “виконує функцію субкатегоризації вербативного простору, ідентифікує семантично співвідносні лексико-семантичні варіанти, виокремлює їх, організовує” [7, с. 161]. Базовою одиницею цього поля в німецькій мові є вербатив *zerstören* – ‘руйнувати’, а в українській – *руйнувати*, які у своєму значенні містять категорійно-граматичні, лексико-граматичні, категорійно-лексичні семи, що властиві усім складовим континууму деструкції.

Аналіз лексикографічних дефініцій домінантних слів уможливило виокремлення їхніх найтипівіших словникових ідентифікаторів. Це, зосібна, лексико-семантичні варіанти *vernichten* – ‘знищувати’, *beschädigen* – ‘пошкоджувати’ та *verderben* – ‘псувати’, які разом із базовою одиницею

лексикалізують поняття деструкції. Властиво вони, на відміну від домінантних слів, у своєму значенні містять не лишень категорійно-лексичну сему, а й компоненти диференційного плану, що конкретизують ситуацію повної чи часткової руйнації предмета.

У сучасних німецькій та українській мовах вербативи деструкції функціонують як предикати дії, процесу, стану. Їхніми основними категорійно-семантичними ознаками, що реалізуються в різних моделях речень, є орієнтованість на **суб'єкт/** об'єкт, цілеспрямованість/ нецілеспрямованість, контрольованість/ неконтрольованість, волюнтивність/ неволюнтивність, активність/ пасивність, перехідність/ неперехідність, результативність, каузативність, спосіб дії, знаряддя (засіб) дії. Натомість такі кваліфікувальні й квантитативні семи, як конкретність/ абстрактність, істота/ неістота, персональність/ імперсональність, узагальнене/ індивідуальне, сукупність/ одиничність, увиразнюють якісні й кількісні (субкатегорійні) ознаки ситуації, що позначається дієсловом руйнування. Зрештою, всі ці семи постають одна щодо іншої як інтегральні й диференційні та можуть перебувати в центрі або на периферії складної семантичної системи досліджуваної групи.

Маркованість конститuentів аналізованого вербативного континууму різними семами уможлиблює їхню різну типологізацію. Традиційно дієслова деструкції класифікують за ознаками способу дії. Як стверджує Т.А. Потапенко, “найбільш загальною ознакою, що протиставляє усі дієслова руйнування одне одному, але також і об'єднує їх у підгрупи, є ознака способу дії. Усі інші ознаки протиставляють дієслова всередині підгруп” [9, с. 53–54]. З ознакою способу дії пов'язують ознаку зміни стану. Враховуючи їх, вербативи деструкції класифікують на такі підгрупи:

1) дієслова фізичного руйнування (нім. *brechen, reißen, schneiden, spalten*; укр. *відривати, колоти, ламати, розбивати, рвати, різати, розколювати* і под.);

2) дієслова біологічного руйнування (нім. *abwelken, faulen, sterben, verblühen*; укр. *в'янути, гнити, помирати, відцвітати* та ін.);

3) дієслова морального руйнування (нім. *verlottern, verludern, verlumpen*; укр. *деградувати, занепадати* тощо).

Також вербативи деструкції типологізують за ступенем інтенсивності руйнування на 1) дієслова незначного пошкодження (нім. *anbrennen, ansägen, knicken*; укр. *пригорати, підгорати, надпилювати, підпилювати, надламувати, розламувати* тощо); 2) дієслова значного пошкодження (нім. *ausfahren, ausfressen, zerdrücken*; укр. *розбити, вигризати, роздавити, зім'яти* та ін.); 3) дієслова повного руйнування чи знищення (нім. *aufessen, verbrennen, liquidieren*; укр. *з'їдати, виїдати, спалювати, ліквідувати* і под.).

За характером суб'єкта/ об'єкта вербативи досліджуваної групи диференціюють на такі підгрупи:

1) дієслова смерті істот (нім. *erschießen, sterben, vierteilen*; укр. *застрелити, помирати, розстріляти, четвертувати* і под.);

2) дієслова руйнування предметів-неістот (*bröckeln, krümmeln, durchsägen, zerpfücken*; укр. *кришити, обірвати, перепилювати, розпилювати, розірвати* та ін.);

3) дієслова загибелі рослин (нім. *dorren, modern, verwelken*; укр. *в'янути, гнити, розкладатися, сохнути, тліти* тощо);

4) дієслова деструкції речовин (нім. *auslassen, einschmelzen, verflüchtigen*; укр. *випаровуватися, розплавляти, розтоплювати* й ін.);

5) дієслова руйнування, що поєднуються з суб'єктами/ об'єктами абстрактної і подієвої семантики (нім. *herunterbringen, untergraben, verhunzen, vermiesen*; укр. *вимучувати, виснажувати, закопувати, зіпсувати, розривати, спотворювати* і под.).

Залежно від валентних властивостей вербативи деструкції розмежовують на два основні типи: суб'єктні та об'єктні, а їх, у свою чергу, поділяють за найзагальнішими змістовими ознаками (характером руйнування) на три групи:

1) дієслова, що позначають зміни внутрішнього стану суб'єкта/ об'єкта (руйнування мікроструктури) (нім. *exekutieren, hinrichten, schlachten, tauen*; укр. *забивати, колоти, різати, страчувати, танути* і под.);

2) дієслова, які позначають зміни зовнішньої форми суб'єкта/ об'єкта (руйнування макроструктури) (нім. *eindrücken, sengen, verbiegen, zerstechen*; укр. *видавлювати, деформувати, палити, продирявлювати* тощо);

3) дієслова, що позначають зникнення, припинення існування суб'єкта/ об'єкта (нім. *abwaschen, ausmerzen, ausradiieren, austilgen*; укр. *вимищувати, викорінювати, змивати, знищувати, стирати* та ін.).

Зауважимо, що згадані вище класифікації не віддзеркалюють усієї специфіки організації досліджуваного континууму й певним чином нівелюють уже утрадиційнену практикою лексикологічних розвідок типологію вербативів за якимось одним основним критерієм. Доводиться констатувати відсутність єдиного підходу до визначення статусу й місця дієслів руйнування в системі вербативів. Прикметно, що мовознавці зазвичай розглядають їх як конституенти макрополя дієслів конкретної фізичної дії. Зосібна, Т.А. Потапенко кваліфікує лексеми руйнації як “перехідні дієслова із значенням фізичного впливу на об'єкт, у результаті якого об'єкт змінюється, пошкоджується його структурна цілісність на макро- чи мікрорівні, відтак він не може виконувати раніше властивих йому функцій [9, с. 50]. На думку Н.М. Пославської, вербативи з семою руйнування – “це складові континууму дієслів конкретної фізичної дії, які репрезентують деструктивний вплив на предмет, у результаті якого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілість на рівні макро- чи мікроструктури” [7, с. 161]. А.М. Калько твердить, що деструктиви, або дієслова руйнації, “відображають агентивний процес, спрямований на руйнування чого-небудь” [3, с. 160]. Властиво, лінгвісти при визначенні специфіки означеної групи акцентують диференційні семи, що співвідносяться з об'єктом деструктивного впливу, оскільки “зміст дієслів конкретної фізичної дії зорієнтований саме на об'єкт” [7, с. 170]. Натомість такий підхід не враховує чималу кількість

вербативів інших класів. Зосібна, це стосується екзистенційних дієслів, семантична структура яких містить семи припинення існування, зникнення предмета (нім. *modern, schmelzen, sterben, vergehen, verdorren, verschüttgehen*; укр. *гинути, гнути, загинути, засихати, зникати, помирати, розкладатися, розтанути, тліти* і под.), що співвідносяться із суб'єктом деструктивного впливу, напр.: ...*Blumen verdorren in einem halben Tag* (М. Frisch); *Почали від спраги вмирати старі й малі* (С. Плачинда).

У нашому дослідженні деструктиви потрактуємо як вербативи зі значенням повної або часткової руйнації предмета. Услід за Н.М. Пославською, яка здійснила класифікацію дієслів руйнування на основі результативної семи [7, с. 170], вважаємо, що в системі аналізованого континууму дієслів найпродуктивнішою буде типологія, в якій домінувальним класифікаційним чинником виступатиме диференційна сема результату руйнування, адже цей компонент у семантиці досліджуваних одиниць є найвизначальнішим. Зрештою, беззаперечною є його співвіднесеність з іншими “елементами-учасниками ситуації деструкції”, оскільки результат залежить і від специфіки суб'єкта/ об'єкта впливу, і від вибору способу, засобу (знаряддя) дії, а також від застосування меншої чи більшої інтенсивності.

Отже, зважаючи на характер результату руйнування, тематичний клас вербативів-предикатів деструкції в німецькій та українській мовах розмежовуємо на два підкласи – припинення існування і пошкодження, кожен із яких у свою чергу поділяємо на певні групи і підгрупи. Водночас, ураховуючи, що в семантиці досліджуваних ознакових слів фіксуються і закріплюються різноманітні ракурси зв'язків дієслівної дії, стану, процесу з предметами, які здійснюють деструктивні дії чи зазнають їх, диференціюємо всі конституенти обох підкласів за суб'єктною / об'єктною спрямованістю деструктивного впливу на предмет на окремі групи, які водночас розмежовуємо на значеннєві підгрупи за кваліфікувальною семою істота / неістота. При цьому, деякі підгрупи можуть бути дотичними чи перетинатися одна з одною.

Дієслівні предикати припинення існування становлять у німецькій та українській мовах окремий семантичний підклас деструктивів (399 од. у нім. мові й 650 од. – в укр.), які позначають повне руйнування предмета. Усі конституенти цього континууму поділяємо на дві групи: 1) дієслівні предикати смерті, загибелі суб'єкта; 2) дієслівні предикати знищення об'єкта.

Дієслівні предикати смерті, загибелі суб'єкта, які репрезентовані вербативами (нім. *auswintern, dorren, durchfaulen, ertrinken, explodieren, fallen, krepieren, sich totschießen, zerfallen, schmelzen, sterben, umkommen, verblühen, verkümmern, versinken, verwesen, zerfallen, zerfließen, zerschellen, welken* і под. – усього 153 од.; укр. *вибухати, випаровуватися, відцвітати, в'янути, гинути, гнути, застрелитися, здихати, зникати, плавитися, повішатися, розбиватися, розвалюватися розпадатися, сохнути, танути, тонути, топитися, умирати, чахнути* і под. – усього 269 од.), відтворюють ситуацію знебуттєвлення, втрати життя, повного розпаду, зникнення предмета (напр.: нім. *Mann im*

виокремлюємо дві підгрупи: 1) предикати поранення суб'єкта; 2) предикати ушкодження об'єкта; 3) предикати членування.

Предикати поранення репрезентовані дієсловами (переважно зворотними), які об'єднані спільною диференційною семою 'діставати травму' й містять у своїй семантиці вказівку на спосіб пошкодження (нім. *sich reißen, sich ritzen, sich schneiden, sich brennen, sich verheben, sich verletzen, sich versengen* та ін.; укр. *калічитися, нівечитися, обпалюватися, опікатися, пектися, поранитися, подряпатися, уражатися* і под.). Вони прогнозують наявність валентно зумовленої лівобічної позиції на позначення суб'єкта-назви істоти (людини, рідше тварини), напр.: нім. *Ich habe mich am Bügeleisen gebrannt* (WDDS); укр. *Де це ти подряпався?* (Г. Тютюнник).

Специфіку аналізованих предикатів у зіставлюваних мовах становить їхня сполучуваність із розчленованим суб'єктом, напр.: нім. *Ich habe mich am Fuß geschnitten* (VALBU); укр. *Хоч до кісток ми шиї стерли...* (О. Олесь).

Предикати ушкодження об'єкта утворюють вербативи, які мають диференційну сему 'завдавати травм' (нім. *abbeißen, abbrechen, abschlagen, verwunden, verstümmeln* та ін.; укр. *відкушувати, відривати, катувати, підстрелювати, роздавлювати* і под.). Зумовлена ними правобічна об'єктна синтаксема репрезентована назвами істот, напр.: нім. *Der Täter verletzte einen Polizisten durch drei Schüsse aus einer Pistole* (VALBU); укр. *Син мій мене катує* (В. Підмогильний). Аналізовані ознакові слова часто поєднуються із розчленованим об'єктом, напр.: нім. *Er brach meinem Großvater das Schlüsselbein* (S. Lenz); укр. *Осколками бомби йому перебило праву ногу* (Гр. Тютюнник). Майже 40% досліджуваних одиниць потенційно тримісні й передбачають у своїй валентній рамці інструменталь, напр.: нім. *Der kleine Junge hat seinen Freund mit einem Stein verletzt* (VALBU); укр. *Він першу свою жінку канчуком сік...* (І. Франко).

Дієслівні предикати псування (нім. 312 од., укр. 388 од.) вказують на часткове пошкодження предмета на рівні макро- чи мікроструктур і домінують з-поміж них є дієслова: нім. *beschädigen, verderben*, укр. *пошкоджувати, псувати*. У німецькій мові, на протигагу українській, одиниці цієї підгрупи розмежовують також ще й за диференційним мікрокомпонентом мети дії, оскільки одні вербативи (*entzweimachen, verbocken, vermurksen, verpfuschen, versalzen, verschmoren*) марковані семою ненавмисності деструктивної дії, а інші (*kaputtbrechen, kaputtkriegen, kaputtschlagen, kaputtschneiden, zertreten, zertrampeln*) – семою цілеспрямованості. Валентний потенціал предикатів аналізованої групи зазвичай окреслюють дві залежні позиції – суб'єкта й об'єкта: нім. *Die Hasen haben die Rinde von den Bäumen genagt* (DGDRW); укр. *Вимпи з розгону поламали скринку* (Л. Костенко). При цьому правобічна об'єктна синтаксема представлена лише назвами неістот. Лівобічну позицію аналізованих предикатів найчастіше заповнюють назви істот, хоча семантичну функцію суб'єкта можуть виконувати також різні артефакти й натурфакти. В українській мові поширеним явищем є вживання в художньому стилі предикатів псування, репрезентованих особовими дієсловами в безособовому значенні, при цьому

формально невираженим виконавцем дії виступає якась стихійна сила, напр.: *Геть проводи порвало...* (І. Драч).

Більше третини ознакових слів цієї групи тримісні і прогнозують інструментальну синтаксему, напр.: нім. *Du hast den Mantel an der Seite mit der Tasche ganz abgewetzt* (DGW); укр. *Розтяв у Сан-Стефано Він оттоманський шовк Шаблею нещадною Собі до підшош!* (І. Драч).

У групу дієслівних предикатів членування (нім. 194 од., укр. 377 од.) об'єднані вербативи, що у своїй семантиці прогнозують зміну предмета, переведення його в інший якісний та кількісний стан. Залежно від результату руйнування поділяємо їх на предикати відокремлення частини від цілого, предикати поділу на частини, предикати подрібнення. Ідентифікаторами цієї групи є дієслова: нім. *teilen* та укр. *ділити*. Ситуація відокремлення частини від цілого, поділу чи подрібнення зумовлює поєднання досліджуваних предикатів із розчленованим об'єктом: нім. *Sie haben mir den Fuß amputiert* (E.M. Remarque); *Люто вдарив чоловік, і вужеві-небораці до крихітки хвіст відсік* (І. Франко).

Близько 35% дієслівних предикатів членування тримісні. Вони утворюють можливу рамкову валентну площину, яку заповнює інструментальна синтаксема: нім. *Mit ihren Bajonetten schlugen sie die Äste ab, hart am Stamm...* (S. Lenz); укр. *Зброєю, здобутою дідом Рибіцьким ще за короля Владислава-Уласло, він відсік баварцеві обидва вуха із золотими сергами, забрав їх і сховав у гаман* (Ю. Логвин). А чимало ознакових слів, як нім. *abbrechen, abschneiden, bröckeln, losbrechen, mahlen, wegschneiden, zerkleinern* тощо та укр. *відламувати, відкраювати, відрізати, відривати, молоти, терти* і под., відкривають правобічну позицію для адресата: нім. *Die Mutter hat ein Stück Kuchen für die Tochter geschnitten*; укр. *Мату уривала мені шмат тіста, і я робив варенички...* (В. Шевчук).

Деякі предикати аналізованої групи (нім. *abschneiden, brocken, wegschneiden, zerfasern* і под.; укр. *відкраювати, відрізувати, терти*) – потенційно чотиривалентні й виявляють спроможність утворювати модель, у якій наявні лівобічна суб'єктна синтаксема й правобічні об'єктна, інструментальна й адресатна, напр.: нім. *Der Großvater hat eine Schnitte Wassermelone mit dem Messer für die Enkelin geschnitten*; укр. *Тато відкраяв ножем шматок хліба для свого сина* (Розм).

Отже, дієслова, що репрезентують предикати деструкції, становлять у сучасних німецьких та українських мовах окремий тематичний клас. У реченнях вони функціонують як предикати дії, процесу, стану, а також як синкретичні предикатні одиниці процесу-стану. Найбільший за обсягом тип, як у кількісному, так і значеннєвому планах, формують в обох зіставлених мовах предикати дії, які потенційно дво- – чотиривалентні. Напівпериферійний пласт становлять предикати процесу руйнування та синкретичні предикати процесу-стану руйнування, які переважно виявляють себе як одновалентні, рідше – двовалентні. До периферії в німецькій та українській мовах належать предикати стану, що позначають стан знебуттєвлення, розпаду, зникнення,